

Αγοραίος συνταγματισμός και κοινωνικά δικαιώματα: Ιχνηλατώντας εναλλακτικές

Δημήτρης Κιβωτίδης

Επίκουρος Καθηγητής Νομικής Σχολής City St George's, University of London

1. Εισαγωγή

Σε άρθρο του τον περασμένο Μάιο, ο καθηγητής Νίκος Αλιβιζάτος, αναφερόμενος στις προτάσεις τις Αριστεράς στην επόμενη συνταγματική αναθεώρηση, έγραφε για αδιαφορία της Αριστεράς να βελτιώσει το Σύνταγμα και τους θεσμούς γενικότερα, επειδή τους θεωρεί 'αστικά κατάλοιπα'.¹ Έκανε λόγο, επίσης, για εργαλειακή αντίληψη των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων από την Αριστερά, καθώς και για αριστερή δυσπιστία προς το Σύνταγμα και τους αστικούς θεσμούς γενικότερα, αν και αναγνώρισε ότι ούτε το Σύνταγμα, ούτε οι θεσμοί είναι ιδεολογικοπολιτικά ουδέτεροι.²

Οι παραπάνω θέσεις είναι μια καλή αφορμή να δούμε με κριτική ματιά τη σχέση μεταξύ Αριστεράς και Συντάγματος. Κατ' αρχάς είναι μεγάλο ερώτημα τι εννοούμε όταν λέμε Αριστερά. Σε αντίθεση με τον καθηγητή Αλιβιζάτο, εδώ χρησιμοποιώ την έννοια 'Αριστερά' με ξεκάθαρη ταξική αναφορά. Η Αριστερά είναι το πολιτικό ρεύμα που ιστορικά και στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας, στις απαρχές της οποίας βρίσκονται οι ρίζες του, τάσσεται με τον λαό και τα συμφέροντά του, με τα λαϊκά στρώματα, με τους 'αβράκωτους', με τους προλετάριους, με τους εργαζομένους, με άλλα λόγια ενάντια στον καπιταλισμό. Για αυτό και στη συνέχεια του άρθρου θα μιλήσουμε για τον σοσιαλιστικό συνταγματισμό, που αναφέρεται σε διαφορετικού τύπου εξουσία και δημοκρατία, ποιοτικά διαφορετικές σχέσεις παραγωγής και ιεράρχηση των κοινωνικών στόχων: από την ανταγωνιστικότητα, την οικονομική ανάπτυξη και το κέρδος, στην αλληλεγγύη και την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών.

Εξάλλου, ελέγχεται η κρίση του καθηγητή Αλιβιζάτου ως προς την εργαλειακή αντίληψη της Αριστεράς για το κράτος. Για την ακρίβεια, από τις επισημάνσεις του Αλιβιζάτου προκύπτουν δυο διαφορετικές εκδοχές της Αριστεράς. Μια που προσεγγίζει εργαλειακά τους κρατικούς θεσμούς, λειτουργεί ως οργανικό μέρος του αστικού πολιτικού συστήματος και ενεργός διαχειριστής των αντιθέσεων της καπιταλιστικής κοινωνίας, στρατηγικά στοχεύοντας στην εξομάλυνσή τους και όχι στην ριζική υπέρβασή τους. Αυτή η 'Αριστερά' τα τελευταία εκατό χρόνια ταυτίζεται με τις δυνάμεις της σοσιαλδημοκρατίας.³ Από την άλλη, υπάρχει η κομμουνιστική Αριστερά που θεωρεί τους αστικούς θεσμούς όχι 'αστικά κατάλοιπα', όπως το θέτει ο Αλιβιζάτος, αλλά ιστορικά ξεπερασμένους θεσμούς, οι οποίοι λειτουργούν στο πλαίσιο της ταξικά διαχωρισμένης κοινωνίας,

¹ Αλιβιζάτος Ν., «Συνταγματική αναθεώρηση και Δικαιοσύνη: τι θα μπορούσε να προτείνει η Αριστερά;», *NOMARCHIA*, (16 Μαΐου 2025), διαθέσιμο στο <https://nomarchia.gr/συνταγματική-αναθεώρηση-και-δικαιοσ/>

² *idem*.

³ Για την διάσπαση μεταξύ επαναστατικής/κομμουνιστικής και ρεφορμιστικής/σοσιαλδημοκρατικής Αριστεράς, που έχει τις ρίζες της στην στάση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων απέναντι στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, βλέπε Lenin V. I. «*Extraordinary Seventh Congress of the R.C.P.(B.)*», στο Lenin V.I., *Collected Works: Volume 27*, Progress Publishers, Μόσχα 1976, σ. 126-127.

δομημένης στη βάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής – ενός τρόπου παραγωγής που έχει τα εξής χαρακτηριστικά τα οποία είναι σημαντικό να τονιστούν για τη συνέχεια της ανάλυσης: i) εξαγωγή κέρδους (υπεραξίας) μέσω εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης,⁴ ii) αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων,⁵ iii) πτωτική τάση του κέρδους που οφείλεται στη δυσαναλογία των ποσών που επενδύονται σε σταθερό κεφάλαιο σε σχέση με αυτά που επενδύονται σε εργατική δύναμη,⁶ iv) διαρκής ταξική πάλη με στόχο την αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης.

Οι αριστεροί διανοητές, εφαρμόζοντας την ταξική ανάλυση, δεν προσεγγίζουν απορριπτικά, για παράδειγμα, τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο αστικό σύνταγμα. Αναγνωρίζουν ότι η κατοχύρωση αυτή υπήρξε αποτέλεσμα αγώνων και πάλης, σκληρής, αιματηρής, ταξικής. Η γλώσσα και η μορφή των δικαιωμάτων ιστορικά έχουν συνοδεύσει σημαντικές κατακτήσεις των λαϊκών κινημάτων. Αυτές αποκρυσταλλώθηκαν με τη μορφή πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων που κατοχυρώθηκαν στα αστικά συντάγματα από τα τέλη του 18ου αιώνα, καθώς και δικαιωμάτων που κατοχυρώθηκαν στα σοσιαλιστικά συντάγματα κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Υπό αυτή την έννοια, τα δικαιώματα έχουν διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στον αγώνα της εργατικής τάξης και των λαϊκών στρωμάτων για βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας τους. Ταυτόχρονα, τα δικαιώματα έχουν διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη και τη διαμόρφωση της αστικής κοινωνίας και της νομικοπολιτικής της μορφής.⁷ Τέλος, τα δικαιώματα παίζουν κεντρικό ρόλο στη διαδικασία αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής καθώς και στη διαδικασία αξιοποίησης, η οποία αποτελεί υπαρξιακή συνθήκη για το κεφάλαιο.⁸

Μεταξύ άλλων, η ταξική ανάλυση του Συντάγματος δίνει έμφαση σε δύο βασικές αρχές: i) δεν είναι το συνταγματικό κείμενο αλλά το πολιτικο-οικονομικό πλαίσιο που καθορίζει την εφαρμογή του Συντάγματος, και ii) εγγυητής εφαρμογής του Συντάγματος είναι το ίδιο το λαϊκό ταξικό κίνημα. Αυτές οι αρχές είναι εμφανέστερες στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων. Μπαίνουμε, λοιπόν, στο θέμα μας, δηλαδή την εξέταση της σχέσης κοινωνικών δικαιωμάτων και αγοραίου συνταγματισμού. Με βάση τα παραπάνω, το άρθρο αυτό έχει δομηθεί ως εξής:

Η πρώτη ενότητα εστιάζει στην έννοια του αγοραίου συνταγματισμού, η οποία αναφέρεται στις πτυχές του φιλελεύθερου συνταγματισμού που είναι απαραίτητες για την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Σκοπός είναι να αναδειχθεί ότι τα κοινωνικά δικαιώματα είναι στοιχεία ξένα προς τον αγοραίο συνταγματισμό, ‘παραβιάσεις εντός’ του συστήματος, και ως εκ τούτου ιεραρχούνται ως κατώτερα από τα δικαιώματα ιδιοκτησίας, για παράδειγμα. Στη συνέχεια εξετάζονται δύο συγκεκριμένα παραδείγματα, δηλαδή το δικαίωμα στην παροχή δημόσιας και δωρεάν ανώτατης εκπαίδευσης (Σ16) και το δικαίωμα απεργίας (Σ23§2), προκειμένου να υποστηριχθεί ότι η τάση περιορισμού των κοινωνικών δικαιωμάτων (ακόμα και όσων κατοχυρώνονται με τρόπο απόλυτο στο συνταγματικό κείμενο) καθορίζεται από το ευρύτερο πολιτικο-οικονομικό πλαίσιο. Το κεντρικό επιχείρημα είναι ότι η ουσιαστική προώθηση των κοινωνικών δικαιωμάτων μπορεί να επιτευχθεί μόνο στο πλαίσιο ενός ριζικά διαφορετικού

⁴ Marx K., Capital: Volume 1, Penguin, Λονδίνο 1976, σ. 643-667.

⁵ Piketty T., Capital in the Twenty-First Century, Harvard University Press, Cambridge 2014.

⁶ Carchedi G. και Roberts M. (επιμ.), World in Crisis: A Global Analysis of Marx's Law of Profitability, Haymarket Books, Λονδίνο 2018.

⁷ Tigar M. E. και Levy M., Law and the Rise of Capitalism, Aakar Books, Δελχί 2006.

⁸ Pistor K., The Code of Capital: How the Law Creates Wealth and Inequality, Princeton University Press, New Jersey 2019.

οικονομικού συντάγματος. Προς τον σκοπό αυτόν, το άρθρο κλείνει με μια εισαγωγή στην έννοια του σοσιαλιστικού συνταγματισμού και τη σημασία που έχει για αυτήν η αρχή των κοινωνικών αναγκών.

2. Αγοραίος συνταγματισμός

Τα αστικά συντάγματα εκ γενετής φέρουν αντιφατικά σημάδια που οφείλονται στον αντιφατικό ιστορικό ρόλο της αστικής τάξης: επαναστατικός όσον αφορά την ανατροπή της φεουδαρχικής κοινωνίας· συντηρητικός και αντιδραστικός όσον αφορά την εδραίωση της δικής της ταξικής εξουσίας επί των υποτελών τάξεων.

Ήδη στο πλαίσιο της Γαλλικής Επανάστασης εμφανίστηκε μια ριζοσπαστική τάση πολιτικής και συνταγματικής σκέψης, η οποία θεωρούσε την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων ως αυτοσκοπό και κρίσιμη σημασία για την προώθηση του κοινού καλού και την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Ο Ζαν-Πολ Μαρά, ένας ριζοσπάστης ηγέτης της Γαλλικής Επανάστασης, στο ‘Σχέδιο Ποινικής Νομοθεσίας’ του εξέφρασε την άποψη ότι όποιος κλέβει για να επιβιώσει, όταν δεν έχει άλλη επιλογή, ουσιαστικά εξασκεί τα δικαιώματά του.⁹ Από αυτή την σκοπιά, οι κοινωνικές ανάγκες αποτελούν τη βάση στην οποία κρίνεται η εγκυρότητα του νόμου.¹⁰ Για τον Μαρά, η κοινωνία δεν μπορεί να απαιτεί από τα άτομα να σέβονται την έννομη τάξη, εκτός αν τα βοηθά ή ίδια να αντισταθούν στους πειρασμούς που γεννά η δυστυχία, εγγυώμενη την επιβίωσή τους, την αξιοπρεπή ένδυση, την υγειονομική περίθαλψη και την κοινωνική πρόνοια. Μόνον όταν ικανοποιηθούν οι βασικές κοινωνικές ανάγκες νομιμοποιείται η κοινωνία να τιμωρήσει όσους παραβιάζουν τους νόμους της.¹¹

Στον αντίποδα των ριζοσπαστικών αυτών απόψεων, βρίσκουμε τον φιλελευθερισμό του Jeremy Bentham, ο οποίος αναφέρεται στη ‘Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη’ ως ‘ανοησίες σε ξυλοπόδαρα’.¹² Η ωφελμιστική θεωρία του δικαίου του Bentham,¹³ σύμφωνα με την οποία η νομοθεσία εγκρίνεται ή απορρίπτεται με βάση το αν αυξάνει ή μειώνει την ‘ευτυχία των ατόμων’, υπήρξε πρόδρομος των σύγχρονων οικονομικών προσεγγίσεων του συνταγματισμού.¹⁴ Αυτές οι προσεγγίσεις, που βασίζονται στην κυρίαρχη σχολή του ‘Law and Economics’, χαρακτηρίζονται από μια σχεδόν τυφλή πίστη στην ελεύθερη αγορά ως τον σημαντικότερο συναινετικό θεσμό για την προώθηση της κοινωνικής ευημερίας και έχουν αναμφισβήτητα επηρεάσει σημαντικά τη διαμόρφωση του σύγχρονου φιλελεύθερου συνταγματισμού.

⁹ Marat J-P, *Σχέδιο Ποινικής Νομοθεσίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1990.

¹⁰ Βλέπε σχετικά την εγγεληνική έννοια του ‘δικαίου της ανάγκης’ (Notrecht) η οποία άντλησε επιρροή από τις επαναστατικές διαδικασίες στην Γαλλία. Hegel G.W.F., *Outlines of the Philosophy of Right*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008, σ. 235.

¹¹ Marat, *Σχέδιο Ποινικής Νομοθεσίας*, ό.π., σ. 32.

¹² Bentham J., *«Critique of the Doctrine of Inalienable, Natural Rights»*, στο Bowring J. (επιμ.), *The Works of Jeremy Bentham: Vol. 2*, William Tait, Λονδίνο 1843.

¹³ Bentham J., *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Dover, Νέα Υόρκη 2007.

¹⁴ Βλέπε για παράδειγμα Posner R.A., *«The Constitution as an Economic Document»* 56(4) *George Washington Law Review*, (1987) και Rodi M., *Economic Analysis of Public Law*, Springer, Νέα Υόρκη 2022.

Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις αυτές, ο σκοπός του δικαίου είναι να εξασφαλίσει την οικονομική αποδοτικότητα.¹⁵ Οι νόμοι και τα δικαιώματα έχουν μόνο εργαλειακή αξία, η οποία αξιολογείται με βάση την αποτελεσματικότητα και την αποδοτικότητά τους στη μείωση του κόστους των οικονομικών συναλλαγών.¹⁶ Από την σκοπιά αυτή, το δημόσιο δίκαιο χρησιμεύει στη μείωση του κόστους των συναλλαγών και στην αντιμετώπιση των αδυναμιών της αγοράς. Η οικονομική αποτελεσματικότητα ενός συνταγματικού κειμένου αξιολογείται με βάση την ικανότητά του να αποτρέπει περιττά κόστη συναλλαγών και να ανακατευθύνει τους πόρους αυτούς σε εμπορικές ή άλλες ιδιωτικές δραστηριότητες που θεωρούνται αποδοτικές.¹⁷

Η έννοια του αγοραίου συνταγματισμού είναι σημαντική για μια κριτική ανάλυση των θεωριών αυτών. Ο όρος αυτός έχει χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει την ‘υποταγή της συνταγματικής σκέψης στη λογική της αγοράς’.¹⁸ Δεν έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως και -στο βαθμό που έχει φαίνεται να αναφέρεται σε μια διαστρεβλωμένη εκδοχή του φιλελεύθερου συνταγματισμού, τα στοιχεία του οποίου υποτάσσονται στη λογική της αγοράς με τη θέσπιση ενός θεσμικού πλαισίου που προωθεί τη νεοφιλελεύθερη αναδιάρθρωση της οικονομίας και την ηγεμονία της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας. Έχει υποστηριχθεί, για παράδειγμα, ότι τις τελευταίες δύο δεκαετίες, στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, υιοθετήθηκαν δικαστικές ερμηνείες που χρησιμοποίησαν τις συνταγματικές διατάξεις ως μέσο για την εφαρμογή της ‘βούλησης της αγοράς’.¹⁹

Αντίθετα, υποστηρίζουμε ότι ο αγοραίος συνταγματισμός αναφέρεται μάλλον στην εργαλειοποίηση του δικαίου (νομοθεσίας και δικαστικής ερμηνείας) για την προώθηση των επιταγών της αγοράς και τη μεγιστοποίηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου, οι οποίες δεν περιορίζεται σε καταστάσεις κρίσης. Υποστηρίζουμε ότι ο αγοραίος συνταγματισμός δεν αναφέρεται σε μια διαστρεβλωμένη εκδοχή του φιλελεύθερου συνταγματισμού, αλλά σε εκείνες τις πτυχές του που είναι απαραίτητες για την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής οικονομίας. Ο αγοραίος συνταγματισμός, υπό αυτό το πρίσμα, περιλαμβάνει την εδραίωση και την ιεράρχηση νομικών αρχών που διευκολύνουν την κερδοφόρα επένδυση κεφαλαίου, όπως η ιδιοκτησία, η οικονομική πρωτοβουλία, το ελεύθερο εμπόριο, η ασφάλεια των συμβάσεων, η ευέλικτη αγορά εργασίας, η δημοσιονομική πειθαρχία, καθώς και τη δημιουργία κατάλληλων θεσμικών μορφών (συναινετικών ή αυταρχικών) για την εξυπηρέτηση αυτής της διαδικασίας.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε σχετικά ότι οι κοινωνικές ανάγκες, η εκμετάλλευση και η αλλοτρίωση δεν καταγράφονται ως ζητήματα στον φιλελεύθερο συνταγματικό λόγο. Το κράτος πρόνοιας και οι μεταπολεμικές σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές εισήγαγαν στοιχεία ξένα προς τον φιλελεύθερο συνταγματισμό, ‘παραβιάσεις εντός’ του συστήματος που ο καπιταλισμός τις απεκδύθηκε μόλις αυτές μετατράπηκαν σε εμπόδια που δυσχεραίνουν τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου.²⁰ Ο αγοραίος συνταγματισμός είναι βασική πτυχή της διαδικασίας επαναφοράς του νομικού και πολιτικού πλαισίου στις ‘εργοστασιακές ρυθμίσεις’ της οικονομίας της αγοράς.

¹⁵ Coase R., «*The Problem of Social Cost*», 3 *Journal of Law and Economics*, (1960), σ. 1-44. Περαιτέρω, Ménard C. και Bertrand E., *The Elgar Companion to Ronald H. Coase*, Edward Elgar, Cheltenham 2016.

¹⁶ Dellis G., *An Economic Analysis of Public Law: Demos and Agora*, Edward Elgar, Cheltenham 2021, σ. 28.

¹⁷ *ibid.*, 58

¹⁸ Christodoulidis E., *The Redress of Law: Globalisation, Constitutionalism and Market Capture*, Cambridge University Press, Cambridge 2021, σ. 8.

¹⁹ Γιαννακόπουλος Κ., *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, Σάκκουλας, Αθήνα 2022.

²⁰ Kivotidis D., *The Dialectics of Democracy: Towards a Socialist Constitutionalism*, Routledge, Abingdon 2024, σ. 105-110.

Προκύπτει, αναφορικά με τη σχέση αγοραίου συνταγματισμού και κοινωνικών δικαιωμάτων, ότι ο κίνδυνος της αναδιανομής πόρων που απαιτείται για την αποτελεσματική προώθηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στη στέγαση, την υγεία ή την εκπαίδευση, εξηγεί την κυρίαρχη νομολογιακή στάση απέναντι στα κοινωνικά δικαιώματα. Για πολλούς φιλελεύθερους στοχαστές,²¹ τα ατομικά δικαιώματα από τη μία και τα κοινωνικά δικαιώματα από την άλλη είναι προϊόντα διαφορετικών πολιτικών φιλοσοφιών με αντίστοιχα διαφορετικές ιδέες περί της σχέσης μεταξύ ατόμου και κράτους και περί του ρόλου του ατόμου στην κοινωνία.²² Ο φιλελεύθερος συνταγματισμός θεωρεί ότι τα κοινωνικά δικαιώματα, καθώς βασίζονται στην αρχή ικανοποίησης των κοινωνικών αναγκών, αναγκαστικά παρεμβαίνουν στις αγοραίες σχέσεις και οδηγούν σε καταπίεση, μέσω καταστολής της επιλογής. Οι φιλελεύθεροι υποστηρικτές της περιορισμένης διακυβέρνησης θεωρούν τα κοινωνικά δικαιώματα αντίθετα προς μια ελεύθερη και δημοκρατική κοινωνία και υποστηρίζουν ότι το σύνταγμα δεν νομιμοποιείται να εγγυάται την υλοποίησή τους.²³

Η αντίθεση είναι ακόμη πιο έντονη όταν συγκρίνουμε τα κοινωνικά δικαιώματα με τα δικαιώματα ιδιοκτησίας ειδικότερα. Από την σκοπιά της ελεύθερης αγοράς, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και τα κοινωνικά δικαιώματα βρίσκονται σε σχέση ανταγωνισμού, καθώς κάθε κρατική δέσμευση για προώθηση των κοινωνικών δικαιωμάτων καθιστά αναγκαία την χρήση οικονομικών πόρων.²⁴ Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία θεωρείται απαραίτητο 'για την απόλαυση ενός περιουσιακού στοιχείου χωρίς το κόστος ατελείωτων διαπραγματεύσεων και συγκρούσεων με άλλους'.²⁵ Από αυτή την άποψη, η εξασφάλιση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας οδηγεί σε υψηλότερα επίπεδα εισοδήματος, ενώ τα κοινωνικά δικαιώματα έχουν ακριβώς το αντίθετο αποτέλεσμα.²⁶ Αυτά τα οικονομικά επιχειρήματα εξηγούν τη στάση της νομολογίας απέναντι στα κοινωνικά δικαιώματα, και την μεταχείρισή τους ως κατώτερων από τα ατομικά δικαιώματα.

Ωστόσο, οι στόχοι διατήρησης της κοινωνικής ειρήνης και διασφάλισης της νομιμοποίησης της εξουσίας επηρεάζουν εξίσου την φιλελεύθερη συνταγματική προσέγγιση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Ο αγοραίος συνταγματισμός αναγνωρίζει ότι αναδιανεμητικά νομοθετικά μέτρα μπορούν να δικαιολογηθούν για λόγους διατήρησης της κοινωνικής ειρήνης.²⁷ Ως εκ τούτου, τα κοινωνικοοικονομικά δικαιώματα ως μέσα αναδιανομής δεν απορρίπτονται εντελώς. Ο αγοραίος συνταγματισμός αναγνωρίζει την οικονομική τους αξία ως ίσως 'τη φθηνότερη μέθοδο διατήρησης της κοινωνικής ειρήνης'.²⁸ Παραδείγματα τέτοιων μέτρων αποτελούν τα εξής: εργατική νομοθεσία που αποσκοπεί στην ενσωμάτωση και διάσπαση της εργατικής τάξης,

²¹ Βλέπε Hayek F., *The Constitution of Liberty*, University of Chicago Press, Σικάγο 1960· Nozick R., *Anarchy State and Utopia*, Basic Books 1974· και Fried C., *Right and Wrong*, Harvard University Press, Cambridge 1994.

²² O'Connell C., «*The Present Limits and Future Potential of European Social Constitutionalism*», στο Young K.G. και Sen A., *The Future of Economic and Social Rights*, Cambridge University Press, Cambridge 2019, σ. 15.

²³ Βλέπε O'Connell P., «*The Death of Socio-Economic Rights*», 74(4) *Modern Law Review*, 2011, σ.532-554 αλλά και Scott C. και Macklem P., «*Constitutional Ropes of Sand or Justiciable Guarantees? Social Rights in a New South African Constitution*», 141(1) *University of Pennsylvania Law Review*, (1992), σ. 45-46.

²⁴ Hayek F., *Law, Legislation and Liberty*, Vol. 2: *The Mirage of Social Justice*, Chicago University Press, Σικάγο 1976.

²⁵ Dellis, *An Economic Analysis of Public Law*, ό.π., σ. 145.

²⁶ *idem*.

²⁷ Posner, «*The Constitution as an Economic Document*», ό.π., σ. 10.

²⁸ *ibid.*, σ. 23.

κοινωνικές παροχές που αποσκοπούν στην διαχείριση της φτώχειας των κατώτερων στρωμάτων και δημόσια απασχόληση που αποσκοπεί στη μείωση της εγκληματικότητας.²⁹

Συνεπώς, τα κοινωνικά δικαιώματα γίνονται ανεκτά ως ‘αναγκαίο κακό’, ως ‘συστημικές παραβιάσεις’ της ελεύθερης αγοράς. Περιορισμένες εκδοχές αυτών των δικαιωμάτων, που διατυπώνονται μέσω ενός συνδυασμού συνταγματικών ή νομοθετικών περιορισμών και δικαστικών ερμηνειών που μπορεί να φτάσουν και στην ουσιαστική κατάργησή τους,³⁰ γίνονται ανεκτές εφόσον συμβάλλουν στη μείωση του ‘κοστοβόρων διαδικασιών’, όπως οι κοινωνικές αναταραχές και οι εξεγέρσεις. Τέλος, όπως προαναφέρθηκε, αυτά τα κοινωνικά δικαιώματα δεν έχουν εμφανιστεί ποτέ αυτόματα στα σύγχρονα συνταγματικά κείμενα, αλλά μόνο ως αποτέλεσμα της ταξικής πάλης που διεξήγαγαν οι υποτελείς τάξεις.³¹

Καταλήγουμε ότι η θέση των κοινωνικών δικαιωμάτων στο Σύνταγμα μιας χώρας, και κατ’ επέκταση η δικαστική ερμηνεία αυτών των δικαιωμάτων, καθορίζεται τελικά από το οικονομικό σύνταγμα της εν λόγω χώρας, δηλαδή τους κανόνες και τις αρχές που καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο ένα σύνταγμα σχετίζεται με την οικονομία.³² Ένα βασικό ερώτημα που προκύπτει στο πλαίσιο αυτό είναι αν ένα Σύνταγμα πρέπει, κατ’ αρχήν, να διασφαλίζει την κατανομή των πόρων για την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών, με άλλα λόγια, για την υλοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την οπτική γωνία που υιοθετείται. Από την σκοπιά της αγοράς, η απάντηση θα ήταν αρνητική, ενώ από τη σκοπιά του σοσιαλισμού θα ήταν θετική.

Το συνταγματικό ζήτημα της υποχωρητικής στάσης των δικαστηρίων απέναντι στη βούληση της εκτελεστικής εξουσίας καθορίζεται από το πολιτικο-οικονομικό πλαίσιο κατανομής των πόρων. Η υποχωρητική στάση των δικαστηρίων παραδοσιακά αιτιολογείται στη βάση της έλλειψης νομιμοποίησης των ανέλεγκτων δικαστικών αρχών να αποφασίζουν σε πολιτικά ζητήματα που επηρεάζουν τον προϋπολογισμό και την κατανομή των πόρων. Ωστόσο, αυτό το επιχείρημα λειτουργεί μόνο υπό την προϋπόθεση ότι τα πολιτικά ζητήματα επιλύονται πράγματι από πολιτικούς θεσμούς μέσω δημοκρατικής διαβούλευσης και λαϊκής συμμετοχής. Αυτό ισχύει όλο και λιγότερο στο πλαίσιο του αγοραίου συνταγματισμού, όπου επικρατεί η άποψη ότι η οικονομική πολιτική δεν μπορεί είναι αρμοδιότητα ανεύθυνων πολιτικών θεσμών, που είναι ευάλωτοι στις λαϊκές πιέσεις.³³

Από αυτή την άποψη, η δικαστική υποχωρητικότητα όσον αφορά την ικανοποίηση των βασικών κοινωνικών αναγκών δεν είναι υποχωρητικότητα προς τους δημοκρατικούς θεσμούς, αλλά υποχωρητικότητα προς την αγορά.³⁴ Από τη σκοπιά του αγοραίου συνταγματισμού, οι πολιτικοί θεσμοί δεν είναι σε καλύτερη θέση από τα δικαστήρια για να αποφασίσουν περί κατανομής οικονομικών πόρων. Ο λόγος είναι ότι τα κοινωνικά δικαιώματα είναι ξένα προς τη λογική της καπιταλιστικής αγοράς και, ως εκ τούτου, δεν μπορούν ποτέ να υλοποιηθούν πλήρως στο πλαίσιο

²⁹ idem.

³⁰ Βλέπε την επόμενη ενότητα για σχετική ανάλυση αναφορικά με τα άρθρα 16 και 23 παράγραφος 2 του Συντάγματος.

³¹ Kivotidis D., «*Theses on the Relationship between Rights and Social Struggle*», 70(4) Northern Ireland Legal Quarterly, (2019), σ. 407.

³² Prosser T., *The Economic Constitution*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2014.

³³ Streeck W., «*The Crises of Democratic Capitalism*», 71 New Left Review, (2011), σ. 5.

³⁴ Ragnarsson K.H., «*The counter-majoritarian difficulty in a neoliberal world: Socio-economic rights and deference in post-2008 austerity cases*», 8(3) Global Constitutionalism, (2019), σ. 605.

της, καθώς έρχονται σε αντίθεση με μία από τις κύριες λειτουργίες του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους, που είναι η εξασφάλιση της κερδοφορίας του κεφαλαίου – παρόλο που εξυπηρετούν την άλλη κύρια λειτουργία, που είναι η διασφάλιση της κοινωνικής νομιμοποίησης της εξουσίας.

3. Αγοραίος συνταγματισμός και κοινωνικά δικαιώματα

3.1. Δικαίωμα στην εκπαίδευση

Σε αυτή τη βάση μπορούμε να προσεγγίσουμε συγκεκριμένα παραδείγματα κοινωνικών δικαιωμάτων που έχουν τύχει κακομεταχείρισης από τους αστικούς νομικοπολιτικούς θεσμούς στη χώρα μας αλλά και εκτός αυτής. Το πρώτο είναι το δικαίωμα στην παροχή δημόσιας και δωρεάν ανώτατης εκπαίδευσης, που πρόσφατα περιορίστηκε με την ψήφιση του Ν. 5094/2024, τον οποίο το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ) έκρινε σύμφωνο με το Σύνταγμα. Ο νόμος αυτός ουσιαστικά επιτρέπει τη λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων στη χώρα μας, σε απόλυτη αντίθεση με το γράμμα της συνταγματικής διάταξης (παρ. 5 και 6 του άρθρου 16), που σαφώς αναφέρει ότι η ανώτατη εκπαίδευση παρέχεται αποκλειστικά από ιδρύματα που αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, των οποίων οι καθηγητές είναι δημόσιοι λειτουργοί. Το ΣτΕ προσπέρασε την απόλυτη αυτή διατύπωση υιοθετώντας, όπως επεσήμανε, μια διευρυμένη και σύμφωνη με το ευρωπαϊκό δίκαιο ερμηνεία, η οποία υποστηρίχθηκε εξάλλου και από την κυβέρνηση στην αιτιολογική έκθεση του νομοσχεδίου αλλά και από διακεκριμένους καθηγητές του Συνταγματικού Δικαίου της χώρας στην αρθρογραφία τους.³⁵

Η *contra legem* ερμηνεία που υιοθέτησε η πλειοψηφία του ΣτΕ βρέθηκε στο επίκεντρο της κριτικής.³⁶ Δεν θα επαναληφθούν εδώ τα ακριβέστατα νομικά επιχειρήματα περί παραβίασης όχι μόνο του άρθρου 16 αλλά και του άρθρου 110 του Συντάγματος περί της αναθεωρητικής εξουσίας. Αξίζει αναφοράς η θέση των καθηγητών Δρόσου και Κατρούγκαλου περί του διακυβεύματος:³⁷ το ζήτημα της οργάνωσης της ανώτατης εκπαίδευσης αποτελεί μείζον πολιτικό ζήτημα· η ίδια η οργάνωση προϊόν κοινωνικής και πολιτικής σύγκρουσης και το άρθρο 16 συγκεκριμένα απετέλεσε πεδίο ‘πολιτισμικών μαχών’ ανάμεσα στους υπέρμαχους και τους πολέμιους του.

Στη βάση αυτή αξίζει να σταθούμε σε ένα συγκεκριμένο σημείο που αφορά τις διαφορετικές ερμηνείες της διάταξης. Υποστηρίχθηκε στο πλαίσιο της συζήτησης ότι η επιλογή της μεθόδου

³⁵ Σκουρής Β. και Βενιζέλος Ε., Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 του Συντάγματος, Σάκκουλας, Αθήνα 2024, Μανιτάκης Α., «Η ερμηνεία της διάταξης (Οι διακρατικές συμφωνίες αντιμετώπιες με το άρθρο 16Σ)», Constitutionalism.gr, (3 Σεπτέμβρη 2023), διαθέσιμο στο <https://www.constitutionalism.gr/i-ermineia-tis-diataxis-arthro-16s/>, Παπαδοπούλου Λ., «Το τέλος του κρατικού μονοπωλίου στα ΑΕΙ», Constitutionalism.gr, (28 Μαρτίου 2024), διαθέσιμο στο <https://www.constitutionalism.gr/to-telos-tou-kratiko-monopoliou-sta-aei/>.

³⁶ Ενδεικτικά βλέπε Καϊδατζής Α., «Ψευδοερμηνευτική κατάργηση του άρθρου 16», Constitutionalism.gr, (12 Φεβρουαρίου 2024), διαθέσιμο στο <https://www.constitutionalism.gr/psevdoermineftiki-katargisi-tou-arthrou-16/>, Κοντιάδης Ξ/, «Αντισυνταγματική η λειτουργία ιδιωτικών Πανεπιστημίων», Constitutionalism.gr, (14 Φεβρουαρίου 2024), διαθέσιμο στο <https://www.constitutionalism.gr/antisintagmatiki-i-leitourgia-idiotikon-panepistimion/>, Κατρούγκαλος Γ., «Ο Αββάς Σιεγιές και τα ιδιωτικά πανεπιστήμια», Constitutionalism.gr, (2 Ιανουαρίου 2024), διαθέσιμο στο <https://www.constitutionalism.gr/o-avvas-segies-gia-ta-idiotika-panepistimia/>, Δρόσος Γ., «Ιδιωτικά Πανεπιστήμια και η κακομεταχείριση του συνταγματικού λόγου», Syntagma Watch, (4 Μαρτίου 2024), διαθέσιμο στο <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/idiwitika-panepistimia-kai-h-kakometaxeirish-tou-syntagmatikou-logou/>.

³⁷ Βλέπε Κατρούγκαλος, «Ο Αββάς Σιεγιές και τα ιδιωτικά πανεπιστήμια», και Δρόσος, «Ιδιωτικά Πανεπιστήμια και η κακομεταχείριση του συνταγματικού λόγου», ό.π..

διευρυμένης ερμηνείας και η απόρριψη της γραμματικής ερμηνείας αποτελεί ένδειξη του νεοφεουδαρχικού συνταγματισμού.³⁸ Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η γραμματική και η πρωτοτυπική ερμηνεία, που εγγυώνται τη λαϊκή κυριαρχία, τον πολιτικό φιλελευθερισμό και την ασφάλεια δικαίου, έχουν υποτιμηθεί, ενώ μια σειρά από άλλες θεωρίες και μεθόδους δυναμικής συνταγματικής ερμηνείας έχουν προωθηθεί για να εξυπηρετήσουν την προνεωτερική άποψη ότι το δίκαιο δεν είναι αυτόνομο προϊόν της πολιτικής κοινωνίας αλλά προκύπτει από ορισμένες αλήθειες που η επικρατούσα ιδεολογία μπορεί να επιβάλλει ως δήθεν φυσικές και αμετάβλητες.³⁹ Αναπτύσσεται έτσι ένας ερμηνευτικός σχετικισμός, στο πλαίσιο του οποίου ‘καθένας ερμηνεύει το δίκαιο κατά το δοκούν και σύμφωνα με τις ανάγκες του, με αποτέλεσμα, στον σύγχρονο συνταγματισμό, να διαμορφώνεται μια ‘νεοφεουδαρχική αναρχία’.⁴⁰

Υποστηρίζουμε ότι η εύστοχη αυτή κριτική πρέπει να τεθεί στο πλαίσιο της ανάλυσης του αγοραίου συνταγματισμού για να αποκτήσει την μέγιστη αναλυτική δυνατότητα. Ελέγχεται το αν και κατά πόσον η γραμματική ερμηνεία υπήρξε κυρίαρχη, ειδικά στον αγγλοσαξωνικό χώρο, στο πλαίσιο του αστικού συνταγματικού πλαισίου.⁴¹ Σίγουρα, δυναμικές, διευρυμένες και τελεολογικές ερμηνείες που φέρνουν στα όριά του το συνταγματικό κείμενο προκειμένου να συνοδεύσουν κρατούσες πολιτικές επιλογές δεν είναι ξένες με το ευρωπαϊκό συνταγματικό πλαίσιο εδώ και πάνω από μισόν αιώνα. Αρκεί να αναφέρουμε την ίδια την αρχή της υπεροχής του ευρωπαϊκού δικαίου που διαμορφώθηκε ως αποτέλεσμα μιας τελεολογικής ερμηνείας των Συνθηκών.

Θα ήταν ακριβέστερο να πούμε ότι ο ερμηνευτικός σχετικισμός καθορίζεται και αυτός από τον αγοραίο συνταγματισμό. Αλλιώς, ο αγοραίος συνταγματισμός καθορίζει τις κρατούσες μεθόδους ερμηνείας. Είναι οι ανάγκες της αγοράς όπως αναπτύσσονται στο πλαίσιο της ταξικής πάλης, και όχι μια οπισθοδρόμηση σε ένα προνεωτερικό νομοκοινοπολιτικό πλαίσιο, που καθορίζουν πώς η νομοπαρασκευαστική νομοερμηνευτική διαδικασία θα προσεγγίσει συγκεκριμένα δικαιώματα. Το άρθρο 16 του Συντάγματος υπήρξε προϊόν συγκεκριμένων ιστορικο-κοινωνικών συνθηκών. Ο Ν. 5094/2024 είναι προϊόν διαφορετικών συνθηκών. Η μέθοδος δυναμικής ερμηνείας εν προκειμένω αποτελεί τον διαμεσολαβητικό παράγοντα αναθεώρησης της διάταξης και επικαιροποίησής της στις σύγχρονες απαιτήσεις του κεφαλαίου, χωρίς το πολιτικό και οικονομικό κόστος της αναθεωρητικής διαδικασίας. Υπό αυτό το πρίσμα, η μέθοδος ερμηνείας αυτή είναι απόλυτα σύμφωνη με τον αγοραίο συνταγματισμό, όπως εκτέθηκε παραπάνω.

Είναι ορθή η τοποθέτηση του καθηγητή Καϊδατζή ότι, κατά το άρθρο 16, η ανώτατη εκπαίδευση δεν είναι εμπόρευμα, τα πανεπιστήμια δεν είναι επιχειρήσεις, οι φοιτητές δεν είναι πελάτες, και οι διδάσκοντες δεν είναι μισθωτοί υπάλληλοι, ώστε να υπόκεινται στο διευθυντικό δικαίωμα κάποιου εργοδότη.⁴² Όμως, ακριβώς το αντίθετο ισχύει από τη σκοπιά του αγοραίου συνταγματισμού, στο πλαίσιο του οποίου η δημιουργία και προστασία των συνθηκών για κερδοφόρα δραστηριότητα του κεφαλαίου έχει προτεραιότητα έναντι οιασδήποτε κοινωνικών δικαιωμάτων.

³⁸ Νομαρχία, «Editorial», (10 Απριλίου 2025), διαθέσιμο στο <https://nomarchia.gr/editorial-51/>.

³⁹ idem.

⁴⁰ idem.

⁴¹ Βλέπε σχετικά Solum L.B., «Originalism Versus Living Constitutionalism: The Conceptual Structure of the Great Debate», 113(6) Northwestern University Law Review, (2019), σ. 1243.

⁴² Καϊδατζής, «Ψευδοερμηνευτική κατάργηση του άρθρου 16», ό.π.

Εδώ πρέπει να τονιστεί και η σημασία της εμπορευματοποίησης, η οποία είναι εγγενής στον καπιταλισμό σε όλες τις μορφές του, αλλά λειτουργεί με επιταχυνόμενους ρυθμούς από τα τέλη της δεκαετίας του 1970.⁴³ Ο καπιταλισμός ορίζεται από την αδιάκοπη αναζήτηση αξίας, στην οποία αναφερόμαστε ως επιδίωξη κέρδους, και η οποία κινεί ολόκληρο το σύστημα. Η διαδικασία εμπορευματοποίησης αντιτίθεται στην θεώρηση των βασικών αγαθών και υπηρεσιών ως δημόσιων αγαθών ή ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς ταυτίζεται με την αδιάκοπη προσπάθεια να μετατραπούν όλοι οι πιθανοί πόροι σε εμπορεύματα, προκειμένου να διευκολυνθεί η ‘ατελείωτη επέκταση και μεγιστοποίηση του κέρδους’ που ορίζει την θεμελιώδη λογική του καπιταλιστικού συστήματος.⁴⁴ Συνεπώς, η εμπορευματοποίηση αντιτίθεται θεμελιωδώς στην προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων καθώς υπονομεύει την ιδέα ότι ορισμένα δημόσια αγαθά (τροφή, στέγαση, υγειονομική περίθαλψη, εκπαίδευση) πρέπει να απολαμβάνονται ως δικαιώματα, και απαιτεί την μετατροπή τους σε εμπορεύματα όπως όλα τα άλλα, που πωλούνται και αγοράζονται στην αγορά.⁴⁵

Προκύπτει από τα παραπάνω η ανάγκη η νομική επιστήμη και η συνταγματική θεωρία να ανοίξουν τα μάτια σε ζητήματα πολιτικής οικονομίας από κριτική σκοπιά, προκειμένου να γίνει κοινή συνείδηση ότι το Σύνταγμα δεν έχει αξία αυτοτελή αλλά μόνο σε σχέση με το κοινωνικο-οικονομικό του πλαίσιο. Η εξέλιξη των κοινωνικο-οικονομικών διαδικασιών, όπως της ταξικής πάλης και της αξιοποίησης του κεφαλαίου, καθορίζει σε ποιο βαθμό και με ποια μορφή το Σύνταγμα (και το συνταγματικό κείμενο) είναι αντικείμενα σεβασμού και με ποια μορφή αλλάζουνε.

3.2. Δικαίωμα στην απεργία

Ας περάσουμε τώρα στην εξέταση ενός άλλου παραδείγματος κοινωνικού δικαιώματος, του οποίου η εγγύτητα στην -και η σημασία για τη- διαδικασία της ταξικής διαπάλης στον καπιταλισμό καθιστά ακόμα πιο ευκρινή την επισφαλή θέση του στο πλαίσιο του αγοραίου συνταγματισμού. Πρόκειται για το δικαίωμα της απεργίας. Η απεργία στο Σύνταγμα συνειδητά διαχωρίζεται από τα λοιπά συνδικαλιστικά δικαιώματα και προστατεύεται απόλυτα και χωρίς καμία επιφύλαξη υπέρ του νόμου.⁴⁶ Το άρθρο 23 παρ. 2 του Συντάγματος ορίζει στο πρώτο εδάφιο ότι ‘η απεργία αποτελεί δικαίωμα και ασκείται από τις νόμιμα συστημένες συνδικαλιστικές οργανώσεις για τη διαφύλαξη και προαγωγή των οικονομικών και εργασιακών γενικά συμφερόντων των εργαζομένων’.

Γίνεται αντιληπτό ότι τους περιορισμούς στο δικαίωμα της απεργίας τους θέτει η ίδια η συνταγματική διάταξη και αναφέρονται στο ποιος μπορεί να κηρύξει την απεργία και ποιοι είναι οι δυνατοί σκοποί της απεργίας. Συνεπώς ο νομοθέτης θα μπορούσε μόνο να εξειδικεύσει αυτούς τους περιορισμούς και όχι να τους διευρύνει.⁴⁷ Σύμφωνα με τη γραμματική ερμηνεία της συνταγματικής διάταξης θα έπρεπε να δεχτεί κανείς ότι νομοθετικοί περιορισμοί (όπως αυτοί του

⁴³ Βλέπε Harvey D., *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2005, και Davidson N., «*Crisis Neoliberalism and Regimes of Permanent Exception*» (2017) 43 *Critical Sociology*, σ. 615.

⁴⁴ Salomon M.E., «*Emancipating Human Rights: Capitalism and the Common Good*», (2023) 36 *Leiden Journal of International Law*, σ. 857, 858.

⁴⁵ O’Connell P., «*Socio-Economic Rights Redux*», *King’s Law Journal* (2025), διαθέσιμο στο <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09615768.2025.2567047>.

⁴⁶ Σεβαστίδης X., *Το δικαίωμα απεργίας και ο δικαστικός έλεγχος της άσκησης του*, Σάκκουλας, Αθήνα 2015, σ. 19.

⁴⁷ *ibid.*, 17.

άρθρου 19 του Ν. 1264/1982 περί 24ωρης προειδοποίηση του εργοδότη, κήρυξη της απεργίας από το αρμόδιο όργανο της συνδικαλιστικής οργάνωσης, και πρόβλεψη προσωπικού ασφαλείας, καθώς και πιο πρόσφατοι, όπως του άρθρου 211 του Ν. 4512/2018 που θέτει ελάχιστο όριο συμμετοχής του 50% των μελών του σωματείου στην ψήφιση της απόφασης προκήρυξης απεργίας) είναι πέραν της βούλησης του συνταγματικού νομοθέτη και άρα ανεφάρμοστοι.⁴⁸

Ωστόσο, οι διατάξεις αυτές εφαρμόζονται, στη βάση μιας ‘επεκτατικής’ ερμηνείας του άρθρου 23 παρ. 1 Σ που θεωρεί ότι η απεργία, ως μορφή συνδικαλιστικής ελευθερίας, υφίσταται τους περιορισμούς του νόμου. Καταλήγει έτσι να δεχθεί ότι επιτρεπτά ο κοινός νομοθέτης μπορεί να ορίσει ποιο συγκεκριμένο όργανο και με ποια πλειοψηφία και απαρτία αποφασίζει την κήρυξη της απεργίας, ενώ θεωρεί θεμιτή κατ’ αρχήν και την νομοθετική παρέμβαση για την εναρμόνιση της άσκησης του δικαιώματος αυτού προς άλλα συνταγματικά δικαιώματα, όπως η ιδιοκτησία και η οικονομική ελευθερία.⁴⁹ Επιπρόσθετα, έχει αναπτυχθεί η ερμηνευτική τάση το δικαίωμα στην απεργία να προσεγγίζεται ως *ultima ratio*. Η αρχή της *ultima ratio* συνδέεται με την αρχή της αναλογικότητας. Η απεργία μπορεί να αποτελέσει το ύστατο μέτρο που μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι εργαζόμενοι αφού έχουν εξαντλήσει όλες τις άλλες δυνατότητες ειρηνικής λύσης με τον εργοδότη τους.

Είναι εύκολο να διαπιστωθεί ότι πρόκειται για μια *contra legem* ερμηνεία, μέσω της οποίας μια ιδεολογική θέση ανάγεται σε αρχή θετικού δικαίου και αντικαθιστά τη συνταγματική διάταξη.⁵⁰ Οι νομοθετικοί περιορισμοί οι οποίοι, σύμφωνα με τη γραμματική ερμηνεία είναι ανεφάρμοστοι, έχουν αναχθεί σε νομολογιακά στερεότυπα και, με την τάση να επεκτείνονται διαρκώς, έχουν καταφέρει να ‘εξοβελίσουν το ίδιο το συνταγματικό δικαίωμα, σαν ζιζάνια που μεγαλώνουν και πνίγουν το φυτό’.⁵¹ Ως αποτέλεσμα, τα δικαστήρια τείνουν να κρίνουν παράνομες εννιά στις δέκα απεργίες.⁵²

Συνεπώς, προκύπτει ότι ‘επεκτατικές’ και ‘διευρυμένες’ ερμηνείες δεν είναι καινοφανείς στην συνταγματική μας πραγματικότητα, ούτε συνιστούν οπισθοδρόμηση σε προνεωτερικές νομικοπολιτικές συνθήκες. Τα εργατικά δικαιώματα, και δη το δικαίωμα στην απεργία, εκ γενετής περιορίστηκαν, καθώς η προκαθορισμένη θέση τους στο πλαίσιο του αγοραίου συνταγματισμού είναι θέση όχι απλά επισφάλειας αλλά αντίθετη με το ‘αστικό δίκαιο’. Αυτή η αντίθεση εκφράστηκε στην ποινικοποίηση της απεργίας⁵³ αλλά και στον αντισυμβατικό της χαρακτήρα, καθώς, ειδικά στο αγγλοσαξωνικό *common law*, η απεργία θεωρείται πηγή αδικοπραξίας (*tort*).⁵⁴

Από ταξική σκοπιά, τα εργατικά δικαιώματα, προωθούν τη μονομερή προστασία των εργαζομένων και στοχεύουν στη δημιουργία, σε συνταγματικό επίπεδο, μιας αντίπαλης εξουσίας έναντι αυτής του εργοδότη, η οποία εκπορεύεται από το δικαίωμα ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής.⁵⁵ Η νομική κατοχύρωση των δικαιωμάτων αυτών είναι αποτέλεσμα της ταξικής πάλης

⁴⁸ *ibid.*, 18.

⁴⁹ *idem.*

⁵⁰ *ibid.*, 131-133.

⁵¹ *ibid.*, 19.

⁵² *ibid.*, 9.

⁵³ *ibid.*, 7. Στην Ελλάδα η απεργία υπήρξε ποινικό αδίκημα από το 1834 ως το 1920.

⁵⁴ *Metrobus Ltd v Unite the Union* [2009] EWCA Civ 829, [2010] ICR 173 [118].

⁵⁵ Τραυλός-Τζανεάτος Δ., Συνδικαλιστική Δράση στην Επιχείρηση και Σύνταγμα, Σάκκουλας, Αθήνα 1984, σ. 16.

των εργαζομένων για περιορισμό της μονοπωλιακής εξουσίας του κοινωνικού τους ανταγωνιστή να προσδιορίζει μονομερώς το καθεστώς απασχόλησης.⁵⁶

Αντίθετα, από τη σκοπιά του αγοραίου συνταγματισμού, κύρια νομική μορφή ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων είναι η ατομική σύμβαση εργασίας. Η θεώρηση αυτή προσεγγίζει την πρόσληψη εργαζομένων για την εκτέλεση εργασίας ως ίδιας φύσης με οποιαδήποτε άλλη αγοραία συναλλαγή.⁵⁷ Η σύμβαση εργασίας παρουσιάζεται διαστρεβλωμένα ως μια συμφωνία μεταξύ ίσων. Αυτή η ατομικιστική προσέγγιση αφαιρεί από τις πραγματικές υλικές σχέσεις εξουσίας και έτσι αποπολιτικοποιεί τη σχέση εργασίας. Στην πραγματικότητα τα δύο μέρη δεν είναι ποτέ ίσα και η σύμβαση σχεδόν ποτέ δεν είναι αποτέλεσμα διαπραγμάτευσης.⁵⁸

Αυτό το σημείο δεν αναιρεί την ύπαρξη συλλογικών εργατικών πρακτικών και τη νομική κατοχύρωση αυτών σε μια έννομη τάξη. Αντιθέτως, καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο η συνταγματική λογική της αγοράς καθορίζει την κυρίαρχη, ατομικιστική και αποπολιτικοποιημένη προσέγγιση των δικαιωμάτων. Αυτή η προσέγγιση καθορίζεται από την ίδια την φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που βασίζεται στην εξαγωγή υπεραξίας με οικονομικά μέσα. Όπως δείχνει ο Καρλ Μαρξ στο 'Κεφάλαιο', στην ανάλυση της διαπάλης για τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας, ο κεφαλαιοκράτης έχει συμφέρον η αγορά και οι συνθήκες εργασίας να είναι όσο το δυνατόν πιο απορρυθμισμένες. Από την άλλη ο εργάτης επωφελείται από νομοθετικές ρυθμίσεις που κατοχυρώνουν τα δικαιώματά του.⁵⁹ Αυτή ακριβώς η αντινομία αντανακλάται και στην αντίθεση μεταξύ αγοραίας και ταξικής/σοσιαλιστικής αντίληψης του εργατικού δικαίου.

Η κρατούσα αγοραία αντίληψη περί εργατικών δικαιωμάτων είναι εμφανής και στην προσέγγιση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΔΑ). Το ΕΔΔΑ έχει επιβεβαιώσει ότι το δικαίωμα στην απεργία εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 11⁶⁰ και έχει επίσης δηλώσει ότι ένα κράτος θα έχει μόνο περιορισμένο περιθώριο εκτίμησης σε αυτό το ζήτημα.⁶¹ Ωστόσο, το ακριβές νόημα αυτού του όρου καθορίστηκε στην υπόθεση *RMT κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, όπου το δικαστήριο τόνισε ότι το περιθώριο εκτίμησης των εθνικών αρχών ήταν πράγματι ευρύ στο πλαίσιο των οικονομικών πολιτικών του κράτους, ιδίως όσον αφορά απεργίες αλληλεγγύης που δεν μπορούσαν να θεωρηθούν ότι εμπίπτουν στον πυρήνα του άρθρου 11.⁶²

Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, δεν υπάρχει τίποτα ιδιαίτερο στη δράση των σωματείων που να τα διαφοροποιεί από άλλα υποκείμενα ιδιωτικού δικαίου. Στο πλαίσιο του αγοραίου συνταγματισμού, το ΕΔΔΑ δεν μπορεί να συλλάβει τον ειδικό ρόλο που καλούνται να διαδραματίσουν τα συνδικάτα σε μια καπιταλιστική κοινωνία και ως εκ τούτου προσεγγίζει το ζήτημα ως περίπτωση σύγκρουσης ατομικών δικαιωμάτων.⁶³ Το ΕΔΔΑ θεωρεί ότι το δικαίωμα απεργίας εξασκείται νόμιμα μόνο στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ εργοδότη και εργαζομένων. Οι

⁵⁶ *ibid.*, 17.

⁵⁷ Collins H., Ewing K., και McColgan A., *Labour Law* (2^η έκδοση), Cambridge University Press, Cambridge 2019, σ. 218.

⁵⁸ Collins H., Ewing K., και McColgan A., *Labour Law* (1^η έκδοση), Cambridge University Press, Cambridge 2012, σ. 98-100.

⁵⁹ Marx, *Capital: Volume 1*, ό.π., σ. 344.

⁶⁰ *Ognevenko v Russia* [2012] ΕΔΔΑ 1266.

⁶¹ *Demir and Baykara v Turkey* [2008] ΕΔΔΑ 1345, παρα. 119.

⁶² *National Union of Rail, Maritime and Transport Workers v United Kingdom* [2014] ΕΔΔΑ, παρα. 366.

⁶³ Knox R., «*A Marxist Reading of RMT v UK*», στο Gonzalez-Salzburg D. και Hodson L. (επιμ.), *Research Methods for International Human Rights Law*, Routledge, Abingdon 2019, σ. 13-41, 28.

εργαζόμενοι θεωρούνται μεμονωμένα άτομα και όχι μέλη μιας κοινωνικής τάξης. Η πολιτική και δημοκρατική αξία του απεργιακού δικαιώματος δεν αξιολογείται από το Δικαστήριο ως μέρος του ‘πυρήνα’ του άρθρου 11. Αυτή η αντίληψη είναι συναφής με το αγοραίο αφήγημα που παρουσιάζει τις εργατικές κινητοποιήσεις ως υποκινούμενες από μια μειοψηφία του πληθυσμού που επηρεάζουν αρνητικά τα δικαιώματα της πλειοψηφίας, καθώς ‘διαταράσσουν την οικονομία’ και ‘την παροχή υπηρεσιών’.

Συνεπώς, αυτή η αγοραία προσέγγιση υπονομεύει τα δημοκρατικά χαρακτηριστικά της συνδικαλιστικής δραστηριότητας και της εργατικής νομοθεσίας και αντιστρέφει τη σχέση πλειοψηφίας-μειοψηφίας. Η πολιτική σύγκρουση μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών παρουσιάζεται πρώτα ως νομική διαφορά μεταξύ των δικαιωμάτων των δύο μερών και, στη συνέχεια, ως σύγκρουση μεταξύ των δικαιωμάτων μιας κοινωνικής μειοψηφίας εργαζομένων και των δικαιωμάτων της συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού ή, αλλιώς, του δημοσίου συμφέροντος. Σε αυτό το αποπολιτικοποιημένο πλαίσιο, η συνδικαλιστική δράση θεωρείται πρωτίστως ως παραβίαση δικαιωμάτων, και όχι ως άσκηση δημοκρατικών δικαιωμάτων.⁶⁴

4. Σοσιαλιστικός συνταγματισμός

Η υπεράσπιση της θέσης των κοινωνικών δικαιωμάτων στα σύγχρονα συντάγματα και η ουσιαστική προστασία τους καθιστούν αναγκαία την αμφισβήτηση των θεμελιωδών αρχών του φιλελεύθερου αγοραίου συνταγματισμού, καθώς και την ενασχόληση με την ιδέα του οικονομικού συντάγματος και ερωτήματα όπως: Έχει το σύνταγμα κάτι να πει σχετικά με την κατανομή των πόρων; Είναι η κατανομή των πόρων και του κοινωνικού πλούτου ζήτημα συνταγματικής σημασίας; Πρέπει ένα σύνταγμα να διασφαλίζει, ως θέμα αρχής, ότι οι πόροι κατανέμονται με τρόπο που να ικανοποιεί τις κοινωνικές ανάγκες; Η απάντηση στην τελευταία ερώτηση, ειδικά, είναι αρνητική από τη σκοπιά του αγοραίου συνταγματισμού, αλλά θετική από αυτή του σοσιαλιστικού συνταγματισμού.

Ήρθε η ώρα να ορίσουμε τον όρο ‘σοσιαλιστικός συνταγματισμός’. Τελευταία έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρητικές επεξεργασίες και προτάσεις για εναλλακτικές στον αγοραίο συνταγματισμό.⁶⁵ Αυτές κυμαίνονται από ρεφορμιστικές προτάσεις που αντλούν έμπνευση από τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και επιδιώκουν να ‘θέσουν τέλος στην υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο’, έως πιο φιλόδοξες προτάσεις σταδιακής μεταρρυθμιστικής πορείας κοινωνικοποίησης της διαδικασίας της οικονομικής παραγωγής και διακυβέρνησης,⁶⁶ και φτάνουν μέχρι πιο επαναστατικές θεωρητικές διερευνήσεις θεσμικών ρυθμίσεων κοινωνιών του μέλλοντος που θα έχουν υπερβεί τις καπιταλιστικές σχέσεις της αγοράς.⁶⁷

Εδώ ο όρος ‘σοσιαλιστικός συνταγματισμός’ χρησιμοποιείται για να δηλώσει το σύνολο των θεσμικών μορφών και αρχών, σχέσεων και πρακτικών, που πλαισιώνουν την εργατική εξουσία και

⁶⁴ ό.π., 31.

⁶⁵ Βλέπε για παράδειγμα το συμπόσιο στην έννοια του ‘Socialist Constitutionalism’ που διοργανώθηκε από το *Law and Political Economy Project* τον Ιούνιο 2020, διαθέσιμο στο <https://lpeproject.org/symposia/socialist-constitutionalism/>.

⁶⁶ Ewing K., «*Socialism and the Constitution*», 73(1) *Current Legal Problems*, (2020), σ. 27-58, 39-47.

⁶⁷ Smith T., *A Socialism for the Twenty-First Century: Towards the ‘Full and Free Development of Every Individual’*, Brill, Λονδίνο 2025.

στοχεύουν στην οικοδόμηση μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας.⁶⁸ Ως εκ τούτου, θα εστιάσουμε στις πιο ριζοσπαστικές από τις παραπάνω προσεγγίσεις, οι οποίες, όμως, έχουν αξιολογηθεί ως προεκτάσεις και για μεταρρυθμιστικές διαδικασίες, όπως αυτή της συνταγματικής αναθεώρησης, καθώς βασικό στόχο έχουν την έμπνευση των κοινωνικών κινημάτων που είναι απαραίτητα για να εγγυηθούν την προστασία των κατακτήσεων αυτών.

Έχει σημασία, λοιπόν, να τονίσουμε ότι ο όρος ‘σοσιαλιστικός’ είναι ο καθοριστικός όρος στο εννοιολογικό ζεύγος ‘σοσιαλιστικός συνταγματισμός’. Αναφερόμαστε στον σοσιαλισμό με την μαρξιστική έννοια του όρου, που υποδηλώνει τον ανώριμο κομμουνισμό, δηλαδή την ιστορική διαδικασία οικοδόμησης των προϋποθέσεων κατάργησης των ταξικών αντιθέσεων.⁶⁹ Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει την κατάργηση και αλλαγή διαφόρων πτυχών του καπιταλιστικού κοινωνικού είναι, οι οποίες σε ορισμένο βαθμό εμφανίστηκαν για περιορισμένο διάστημα σε ιστορικές απόπειρες οικοδόμησης του σοσιαλισμού, όπως: i) η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και η αντικατάστασή της από τη συλλογική ιδιοκτησία, ii) η εγκαθίδρυση μιας νέας ταξικής εξουσίας που συνοδεύεται από την αντικατάσταση της τυπικής δημοκρατίας από την ουσιαστική δημοκρατία, iii) η θέσπιση νέων κοινωνικών στόχων που καθορίζονται από τη μεταβατική φύση του σοσιαλισμού και την οικοδόμηση μιας κομμουνιστικής κοινωνίας, μεταξύ των οποίων βρίσκουμε ως σημαντικότερη την αρχή της πλήρους και ελεύθερης ανάπτυξης του ατόμου, η οποία αντικαθιστά το κέρδος και το ιδιωτικό συμφέρον.

Οι αλλαγές αυτές αντανακλώνται και επιδρούν στις συνταγματικές ρυθμίσεις των σοσιαλιστικών κοινωνιών. Χωρίς να μπορούμε, στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου, να ασχοληθούμε με το ζήτημα του κατά πόσον εφαρμόστηκαν (και αν όχι, γιατί), θα μπορούσαμε να προτείνουμε στη βάση έρευνας ήδη διεξαχθείσης επ’ αυτού,⁷⁰ τα ακόλουθα ως κύρια χαρακτηριστικά και αρχές ενός σοσιαλιστικού συνταγματισμού: i) τη σαφή ανάδειξη των ζητημάτων της ταξικής κυριαρχίας και των σχέσεων παραγωγής στην ανάλυση και επίλυση δικαιοπολιτικών προβλημάτων, που υπερβαίνει τον αστικό αφηρημένο φορμαλισμό· ii) την προσέγγιση του σοσιαλισμού και της σοσιαλιστικής δημοκρατίας ως διαδικασιών, με έμφαση στις υλικές συνθήκες που είναι απαραίτητες για την υλοποίησή τους· iii) την ουσιαστική δημοκρατία ως μορφή αντιπροσώπευσης που βασίζεται στις αρχές της αιρετότητας, της ανακλητότητας και του ‘μισθού του εργάτη’· iv) την εργατική δημοκρατία που καθιερώνει τις παραγωγικές μονάδες ως πυρήνες των διαδικασιών λήψης αποφάσεων· v) την προσέγγιση του σοσιαλιστικού πολιτεύματος ως ‘μηχανισμού από γρανάζια’ (κατά τον Λένιν) που αποτελείται από πολλαπλά θεσμικά όργανα της εργατικής τάξης -συμπεριλαμβανομένων και μηχανισμών που ιστορικά έχουν κατηγορηθεί ότι ενισχύουν τις γραφειοκρατικές τάσεις (όπως το κόμμα ή οι συγκεντρωτικοί θεσμοί)· vi) τη διαλεκτική προσέγγιση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει την άρση της σε διάφορα στάδια της επαναστατικής διαδικασίας· vii) την επαναστατική προσέγγιση του δικαστικού συστήματος επίλυσης διαφορών ως συλλογικής διαδικασίας, η οποία μπορεί να

⁶⁸ Kivotidis, *The Dialectics of Democracy*, ό.π., σ. 217-225.

⁶⁹ Marx K., ‘Critique of the Gotha Programme’, στο Marx K. και Engels F., *Collected Works: Volume 24*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 2010, σ. 75-99.

⁷⁰ Βλέπε Kivotidis, *Dialectics of Democracy*, ό.π., Kivotidis D., «*Against Market Constitutionalism: a needs-based approach to rights and the case for a socialist constitutionalism*», 16(4) *Jurisprudence* (2025), σ. 721-741, Kivotidis D., «*Social Rights and Market Constitutionalism: a critical analysis of judicial deference*», 36(2) *King’s Law Journal* (2025), σ. 293-314, Κιβωτιδής Δ., «*Ανάγκες και Δικαιώματα: Το Ζήτημα της Νομικής Μορφής στην Κομμουνιστική Κοινωνία*», στο Χρύσης Α. και Πασσάς Κ. (επιμ.), *Κριτική του Προγράμματος της Gotha: Για μια Κομμουνιστική Εναλλακτική*, Τόπος, Αθήνα 2026.

περιλαμβάνει τη δημιουργία λαϊκών δικαστηρίων ή την εκλογιμότητα των δικαστών· και viii) ένα δίκαιο που βασίζεται στην έννοια των κοινωνικών αναγκών και στη θεμελιώδη ανάγκη της κομμουνιστικής κοινωνίας, δηλαδή την ‘ελεύθερη και ολόπλευρη ανάπτυξη του ατόμου’.

Στον παρόν άρθρο, και ιδιαίτερα σε σχέση με τη θέση των κοινωνικών δικαιωμάτων σε ένα σοσιαλιστικό Σύνταγμα, κρίνουμε ότι η αρχή της ελεύθερης και πλήρους ανάπτυξης του ατόμου χρήζει περαιτέρω ανάλυσης. Κατ’ αρχάς, αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχει έλλειψη συστηματικών επεξεργασιών της αρχής αυτής, παρά τη σημασία της για τη μαρξιστική ανάλυση της διαδικασίας κοινωνικής χειραφέτησης. Εμφανίζεται στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο, όπου ο Μαρξ και ο Ένγκελς μιλούν για μια κοινωνία όπου ‘η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός είναι η προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων’,⁷¹ καθώς και στο Κεφάλαιο, όπου ο Μαρξ αναφέρεται στην υψηλότερη μορφή κοινωνίας όπου ‘η πλήρης και ελεύθερη ανάπτυξη κάθε ατόμου αποτελεί την βασική αρχή’.⁷²

Στο πρόσφατο έργο του, ο Tony Smith εξερευνά το περίπλοκο δίκτυο αρχών και θεσμών που απορρέουν από την αρχή αυτή στο πλαίσιο ενός σοσιαλιστικού συνταγματισμού.⁷³ Η πρόταση του Smith διατυπώνεται ως παράδειγμα σοσιαλιστικού συνταγματισμού και περιγράφει τη θεσμική διευθέτηση μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας, δηλαδή μιας κοινωνίας που βρίσκεται ήδη στη διαδικασία οικοδόμησης των θεσμικών μορφών της εργατικής δημοκρατίας και της παραγωγής σύμφωνα με τις κοινωνικές ανάγκες.⁷⁴ Ο Smith ξεκινά με την πτυχή της ‘ελεύθερης ανάπτυξης’ και σημειώνει ότι η έννοια της ‘ελευθερίας’ δεν αναφέρεται απλώς στην τυπική ελευθερία δράσης χωρίς εξωτερικές παρεμβάσεις στην οποία εστιάζουν τα φιλελεύθερα συντάγματα του σύγχρονου καπιταλισμού.⁷⁵ Ο σοσιαλισμός δεν στοχεύει σε μια κατάσταση ευημερίας που απονέμεται πατερναλιστικά σε παθητικούς αποδέκτες.⁷⁶ Αντίθετα, κάθε άτομο πρέπει να έχει την ελευθερία

⁷¹ Marx K. και Engels F., «*Manifesto of the Communist Party*», στο *Collected Works: Volume 6*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 2010, σ. 477-519, 506

⁷² Marx, *Capital: Volume 1*, ό.π., σ. 738

⁷³ Smith, *A Socialism for the Twenty-First Century*, ό.π.

⁷⁴ Το έργο του Smith αποτελεί μέρος μιας αυξανόμενης βιβλιογραφίας που διερευνά σοσιαλιστικές εναλλακτικές στην αγορά και τον καπιταλισμό. Βλέπε Grunberg M., «*The Planning Daemon: Future Desire and Communal Production*», (2023) *Historical Materialism*, σ. 115-159· Hahnel R., «*Democratic Socialist Planning: Back to the Future*», (2021) *Socialist Register*, σ. 291-309· Cockshott W.P., Cottrell A. & Dapprich J.P., «*Economic Planning in an Age of Climate Crisis*» (2022). Αυτή η βιβλιογραφία εξετάζει την πιθανότητα αντικατάστασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που βασίζεται στο κέρδος από τον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής που στοχεύει στην ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών. Όλο και περισσότεροι θεωρητικοί και επιστήμονες επανεξετάζουν, για παράδειγμα, την ‘συζήτηση περί σοσιαλιστικού υπολογισμού’ (socialist calculation debate), η οποία αφορούσε τη δυνατότητα και βιωσιμότητα ενός κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής που βασίζεται στον κεντρικό σχεδιασμό (βλέπε von Mises L., *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*, Yale University Press, New Haven 1951· Lange O., «*On the Economic Theory of Socialism: Part One*», (1936) *The Review of Economic Studies*, σ. 53-71· Dobb M., *Socialist Planning: Some Problems*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1970· Mandel E., «*In Defence of Socialist Planning*», (1986) *New Left Review*, σ. 5-37· Ellman M., *Socialist Planning*, Cambridge University Press, Cambridge 2014), υπό το φως των πρόσφατων τεχνολογικών εξελίξεων, δηλαδή της ανάπτυξης μιας ψηφιακής υποδομής που μπορεί να αντικαταστήσει την αγορά στη συλλογή και διανομή πληροφοριών απαραίτητων για τις οικονομικές συναλλαγές και τον συντονισμό (βλέπε Palka P., «*Algorithmic Central Planning: Between Efficiency and Freedom*», (2020) *Law and Contemporary Problems*, σ. 125-149· Pistor K., «*Rule by Data: The End of Markets?*» (2020) *Law and Contemporary Problems*, σ. 101-124). Το έργο του Smith είναι ενδιαφέρον από αυτή την άποψη, καθώς προτείνει ένα μοντέλο έμμεσου δημοκρατικού σχεδιασμού όπου η ανακάλυψη των αναγκών και η οργάνωση της κοινωνικής παραγωγής λαμβάνει χώρα σε ένα περίπλοκο πλέγμα δημοκρατικών θεσμών.

⁷⁵ Smith, *A Socialism for the Twenty-First Century*, ό.π., σ. 126-128

⁷⁶ idem.

να αναπτύσσεται με βάση τις δικές του ενέργειες.⁷⁷ Αυτή η ελευθερία προϋποθέτει την ύπαρξη θεσμικών μορφών συλλογικής αξιολόγησης, σχεδιασμού και λήψης αποφάσεων, οι οποίες δημιουργούνται, ανανεώνονται συνεχώς και τροποποιούνται περιοδικά μέσω των συλλογικών ενεργειών των μελών της σοσιαλιστικής κοινωνία.⁷⁸

Περνώντας στην πτυχή της πλήρους ανάπτυξης, ο Smith ξεκινά σημειώνοντας το αδύνατο της πλήρους ανάπτυξης ‘κάθε δυνατότητας που λανθάνει στο ανθρώπινο είδος σε μια μόνο ζωή’.⁷⁹ Ωστόσο, προχωρά στη συγκεκριμενοποίηση της αρχής της ‘πλήρους ανάπτυξης του ατόμου’, διαχωρίζοντας μεταξύ δύο ομάδων αναγκών: τις καθολικές (ή συλλογικές) και τις ειδικές (ή ατομικές) ανάγκες.⁸⁰ Οι καθολικές ανάγκες είναι οι ανάγκες που ‘έχουν όλα τα μέλη της κοινότητας συλλογικά ως μέλη αυτής της κοινότητας’, ενώ οι ειδικές ανάγκες αναφέρονται στα ‘συγκεκριμένα αγαθά που χρειάζονται τα άτομα για τα συγκεκριμένα σχέδια ζωής τους’ και τα οποία παρέχονται ‘στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό και σύμφωνα με την αρχή της αλληλεγγύης’.⁸¹

Όσον αφορά τις συλλογικές ανάγκες, αυτές ενδεικτικά περιλαμβάνουν: τη συλλογική ανάγκη για πόρους που απαιτούνται για τη δημιουργία και τη διατήρηση των βασικών θεσμών της σοσιαλιστικής δημοκρατίας· τη συλλογική ανάγκη για ένα κοινωνικό περιβάλλον που ευνοεί την πλήρη ανάπτυξη των ατόμων· τη συλλογική ανάγκη για ένα αποτελεσματικό σύστημα έρευνας και καινοτομίας που προάγει την ανθρώπινη ευημερία· καθώς και τη συλλογική ανάγκη για ένα φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο οι άνθρωποι μπορούν να ευημερούν.⁸²

Οι ατομικές ανάγκες αναφέρονται σε βασικές ικανότητες, οι οποίες ικανοποιούνται σύμφωνα με την αρχή της αλληλεγγύης. Αυτές περιλαμβάνουν: την ανάγκη να ζει κανείς υγιή ζωή κανονικής διάρκειας· την ανάγκη να δρα με δημιουργικούς τρόπους· την ανάγκη να αναπτύσσει την ικανότητα για αίσθηση, φαντασία, θεωρητική και πρακτική σκέψη· την ανάγκη να έχει κατάλληλους συναισθηματικούς δεσμούς με άλλα όντα· την ανάγκη να βιώνει τον εαυτό του ως μέρος του φυσικού κόσμου σε σχέση με άλλα μέρη· την ανάγκη να ασχολείται με το παιχνίδι· την ανάγκη να συνεργάζεται με άλλους στα νοικοκυριά, στους χώρους εργασίας και σε άλλες οργανώσεις και ενώσεις· και την ανάγκη να συμμετέχει ισότιμα στους συλλογικούς θεσμούς και τις κοινωνικές διαδικασίες χωρίς εξαναγκασμό.⁸³

Γίνεται φανερό ότι ο σοσιαλιστικός συνταγματισμός, ως σύστημα αρχών και κανόνων που στοχεύουν στην οικοδόμηση μιας κοινωνίας που υπερβαίνει τις αντιφάσεις του καπιταλισμού, βασίζεται σε ριζικά διαφορετικά θεμέλια από αυτά του αγοραίου συνταγματισμού. Παρά τη συνάφεια με φιλελεύθερες αρχές που εμφανίζονται στις απαρχές της αστικής κοινωνίας και προωθούνται από τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία των αστικών επαναστάσεων,⁸⁴ οι αρχές του σοσιαλιστικού συνταγματισμού πλαισιώνονται από ένα οικονομικό σύνταγμα που εμφιατικά

⁷⁷ idem.

⁷⁸ ibid., σ. 129-132

⁷⁹ ibid., 150.

⁸⁰ ibid., 150-152.

⁸¹ ibid., 152-156.

⁸² idem.

⁸³ ibid., 156-158.

⁸⁴ Για τη σχέση μεταξύ φιλελευθερισμού και μαρξισμού βλέπε Smith T., *Beyond Liberal Egalitarianism: Marx and Normative Social Theory in the Twenty-First Century*, Haymarket, Λονδίνο 2018 και Shoikhebrod I., *Revisiting Marx's Critique of Liberalism: Rethinking Justice, Legality and Rights*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2019.

τονίζει ότι σκοπός της κοινωνικής παραγωγής είναι η κάλυψη των κοινωνικών αναγκών. Σε αυτή τη βάση δομημένο, ένα σοσιαλιστικό δίκαιο συμπεριλαμβάνει δικαιώματα που το αστικό δίκαιο είτε αγνοεί και δεν μπορεί καν να συλλάβει ως δικαιώματα (πχ. το δικαίωμα στη στέγαση, το δικαίωμα στην ανάπαυση ή το δικαίωμα στην ολόπλευρη εκπαίδευση) είτε μόνο λειψά και περιορισμένα μπορεί να τα ανεχθεί (πχ εργατικά δικαιώματα και δημοκρατικές ελευθερίες).

Προκύπτει ότι από τη σκοπιά του σοσιαλιστικού συνταγματισμού i) τα κοινωνικά δικαιώματα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τις σχέσεις παραγωγής και διανομής, και ii) προϋποθέτουν ότι η ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών αποτελεί βασική ρυθμιστική αρχή, όχι μόνο των σχέσεων παραγωγής, αλλά και του γενικότερου νομικοπολιτικού πλαισίου. Το πρώτο σημείο σηματοδοτεί το ξεπέραςμα του αφηρημένου φορμαλισμού του φιλελεύθερου συνταγματισμού. Όπως προαναφέρθηκε, τα σύγχρονα συντάγματα προσφέρουν τυπική προστασία των δικαιωμάτων, ενώ ταυτόχρονα αφαιρούν από το κοινωνικό περιεχόμενο και πλαίσιο. Για παράδειγμα, το αστικό Σύνταγμα προστατεύει δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι προστατεύεται για κάθε νομικό υποκείμενο, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις θεμελιώδεις κοινωνικές ανισότητες. Ωστόσο, είναι αυτές ακριβώς οι ανισότητες που καθορίζουν την πραγματική δυνατότητα άσκησης αυτού του δικαιώματος, με αποτέλεσμα μόνο τα άτομα που διαθέτουν τα απαραίτητα μέσα να μπορούν να ασκήσουν το δικαίωμα αυτό με αποτελεσματικό τρόπο. Αντίθετα, από τη σκοπιά του σοσιαλιστικού συνταγματισμού, η αφηρημένη καθολικότητα του αστικού δικαίου πρέπει να δώσει τη θέση της σε μια ουσιαστική καθολικότητα του σοσιαλιστικού δικαίου που βασίζεται σε νέες σχέσεις παραγωγής και διανομής, οι οποίες αποτελούν τις υλικές προϋποθέσεις για την πραγματική άσκηση αυτών των δικαιωμάτων. Αυτή η προσέγγιση συνδέει την ουσιαστική προστασία και προώθηση των κοινωνικών δικαιωμάτων με τη θεμελιώδη κοινωνική στόχευση αλλά και με ζητήματα χρηματοδότησης, όσον αφορά, για παράδειγμα, το δικαίωμα στην εκπαίδευση.

Εξάλλου, από αυτή τη σκοπιά, τα κοινωνικά δικαιώματα αποκτούν αυτοτελή και όχι εργαλειακή αξία. Αναγνωρίζεται, για παράδειγμα, ότι η πλήρης ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας βασίζεται στον περιορισμό του 'βασιλείου της αναγκαιότητας' και την επέκταση του 'βασιλείου της ελευθερίας'.⁸⁵ Ο περιορισμός του 'βασιλείου της αναγκαιότητας' απαιτεί την επιβολή ορίων στην εξουσία του εργοδότη να καθορίζει τους όρους και τις συνθήκες εργασίας. Με άλλα λόγια, η μείωση του ωραρίου εργασίας και η νομική προστασία των αξιοπρεπών συνθηκών εργασίας, καθώς και η νομική προστασία των μέσων με τα οποία οι εργαζόμενοι μπορούν να αγωνιστούν για την αναγνώριση και εφαρμογή των δικαιωμάτων αυτών, μπορούν να θεωρηθούν ως καθοριστικά για την επίτευξη της 'ανθρώπινης ευημερίας'. Υπό αυτό το πρίσμα, το δικαίωμα στην απεργία – και γενικά οι διατάξεις του εργατικού δικαίου που προστατεύουν τα δικαιώματα των εργαζομένων – αποκτούν κατηγορηματική αξία, καθώς συμβάλλουν στον αγώνα των εργαζομένων για καλύτερες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης.

5. Συμπερασματικά

Στο άρθρο αυτό διατυπώθηκαν ορισμένες θέσεις για τη σχέση Αριστεράς και συνταγματικής μεταρρύθμισης. Η Αριστερά δεν προσεγγίζει το Σύνταγμα με σκοπό να ασχοληθεί με φτιασίδια και μερεμέτια αλλά για να προωθήσει τη ριζική μεταρρύθμιση που είναι αναγκαία για την κοινωνική χειραφέτηση που υποστηρίζει. Ως εκ τούτου, προωθεί θέσεις που ζητούν εδώ και τώρα κατοχύρωση δικαιωμάτων κομβικών για την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών· θέσεις που

⁸⁵ Marx K, Capital: Volume 3, Penguin, Λονδίνο 1991, σ. 958-959.

αναδεικνύουν τη ριζική εναντίωση βασικών αρχών του φιλελεύθερου συνταγματισμού -στο βαθμό που αντανάκλα τις επιταγές της καπιταλιστικής αγοράς- στα κοινωνικά δικαιώματα· θέσεις που καθιστούν εμφανές ότι ο καθοριστικός παράγοντας για την κατοχύρωση και ουσιαστική προστασία και προώθηση των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν είναι η τάδε ή δείνα συνταγματική διάταξη ή μέθοδος ερμηνείας αλλά το λεγόμενο οικονομικό Σύνταγμα, που καθορίζει πώς οι πολίτες σχετίζονται με αποφάσεις που αφορούν την γενικότερη κατεύθυνση της οικονομίας, και κατ' επέκταση το γενικότερο πολιτικο-οικονομικό πλαίσιο. Αυτό είναι που πρέπει να αλλάξει ριζικά. Μπορεί αυτό να επιτευχθεί μέσω συνταγματικής αναθεώρησης; Ιστορικά αποδεικνύεται πως όχι. Ριζικές αλλαγές στον τρόπο παραγωγής, ειδικά όσον αφορά την μετάβαση από τον καπιταλιστικό στον σοσιαλιστικό τρόπο παραγωγής, μπορούν να επιτευχθούν μόνο μέσω επαναστατικής ταξικής πάλης.

Ωστόσο, ο σοσιαλιστικός συνταγματισμός, ορισμένες βασικές αρχές του οποίου εκτέθηκαν παραπάνω, μπορεί να αποτελέσει αναπόσπαστο μέρος μιας τακτικής προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων, στη βάση μιας πολιτικοποιημένης θεώρησης της κοινωνικής τους λειτουργίας σε μια ταξική κοινωνία. Επιπλέον, θα μπορούσε ενδεχομένως να επηρεάσει τη δικαστική ερμηνεία των δικαιωμάτων και την εφαρμογή κριτηρίων όπως η αναλογικότητα. Συμπερασματικά, η θεώρηση της κοινωνικοπολιτικής και ριζοσπαστικής αξίας των κοινωνικών δικαιωμάτων θα μπορούσε: i) να οδηγήσει σε μια πολιτική αξιολόγηση της σημασίας τους και αντίστοιχη αντανάκλαση αυτής στο συνταγματικό κείμενο, με τη μορφή απόλυτων ή άνευ όρων δικαιωμάτων· ii) να ενθαρρύνει μια δικαστική προσέγγιση που επιδιώκει να επεκτείνει και όχι να περιορίσει την εφαρμογή τους· iii) τέλος, να εμπνεύσει ένα ταξικό κίνημα, που σύμφωνα με την ταξική ανάλυση του Συντάγματος, αποτελεί τον αληθινό 'φύλακα του Συντάγματος'.